

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

Наталія Павлівна АРТЕМ'ЄВА,
аспірант Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
natka007_07@mail.ru

УДК 347.91 (477)

КОНСТИТУЦІЙНІ ОСНОВИ ПРАВА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ В КОНТЕКСТІ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

Досліджуються конституційні основи права на правову допомогу в Україні. Здійснюється аналіз положень конституційного законодавства щодо сутності правової допомоги в цивільному процесі України. У результаті проведеного аналізу сформульовано висновок, що конституційні основи права на правову допомогу є фундаментальними системотворчими положеннями установчого характеру, що закріплені в Основному законі і є юридичним підґрунтям правотворчості і правозастосування в цивільному судочинстві України. Доведено, що право на правову допомогу є невід'ємною складовою права на доступ до правосуддя. Незважаючи на те, що в Конвенції про захист прав людини та основних свобод мова йде про необхідність гарантування правової допомоги особи, щодо якої порушено кримінальне провадження, практика Європейського суду з прав людини сформуливалась таким чином, що держава повинна гарантувати таке право також і в цивільному процесі. Конституційна ідея законодавця полягає в тому, щоб кожна особа мала гарантоване право на правову допомогу. Таким чином, правова допомога гарантується всім без винятку особам, які перебувають на території України. За своєю суттю правова допомога є багатоаспектною — різною за змістом, обсягом та формами. У зв'язку з цим існує розгалужена мережа суб'єктів надання правової допомоги як з державного, так і з приватного сектору.

Ключові слова: правова допомога, цивільний процес, конституційні основи.

Актуальність окресленої теми обумовлюється тим, що Конституція України є основним законом держави, на якому базується, в тому числі, цивільне процесуальне законодавство України. Положення Цивільного процесуального кодексу України не можуть суперечити Конституції України. У зв'язку із цим, необхідно дослідити базові положення Конституції України, а також рішення Конституційного Суду України, які присвячені питанню права на правову допомогу. У контексті цього питання доцільним також буде звернутись до практики Європейського суду з прав людини, яку Україна зобов'язана враховувати при реформуванні національного законодавства.

Метою статті є аналіз конституційних основ права на правову допомогу в контексті цивільного судочинства України.

Питання конституційних основ права на правову допомогу в цивільному процесі України було предметом дослідження О. М. Бандурки, Т. В. Варфоломеевої, О. С. Захарової, В. В. Комарова, А. Т. Комзюка, В. С. Личка, Є. І. Марочкина, І. В. Назарова, В. С. Наливайка, О. М. Овчаренко, Н. Ю. Сакари, Н. В. Сібільової, О. Г. Юшкевич, М. Й. Штефана.

У правовій доктрині конституційні основи права на правову допомогу розглядаються як фундаментальні системотворчі положення установчого характеру, що закріплені в Основному законі і є юридичним підґрунтям правотворчості та правозастосування в цивільному судочинстві України. Інакше кажучи, конституційні основи є стрижневими ідеями, які лежать в основі розвитку цивільного процесуального права України. За своєю юридичною природою конституційні основи права на правову допомогу є системою визначених у Конституції України фундаментальних конституційних принципів, реалізація яких забезпечує наявність інституту правової допомоги в цивільному процесі України.

Відповідно до ст. 3 Конституції України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а утвердження й забезпечення цих прав і свобод є головним обов'язком держави. Останнє означає те, що Україна є соціальною державою, основною цінністю якої є людина. Цілком зрозуміло, що права і свободи людини будуть мати місце тільки тоді, коли держава забезпечить наявність ефективного механізму їх реалізації та захисту. Іншими словами, проголошення і закріплення на законодавчому рівні прав і свобод людини не матиме значення без реальних і дієвих гарантій.

У зв'язку із цим, законодавцем на рівні Основного закону держави було передбачено право кожного на правову допомогу, що за своєю суттю є правовим інструментом реалізації, захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина. Так, Основний закон держави у ст. 59 містить гарантію того, що кожна особа має право на належну правову допомогу [1]. При цьому слід відзначити, що у визначених законом випадках така допомога надається на безоплатній основі. Кожна особа вправі самостійно вирішувати, до кого звертатись за правовою допомогою, а також вирішувати, чи користуватись безоплатною допомогою. Водночас, як і у всіх розвинених країнах світу, в Україні діє інститут адвокатури, який посідає центральну роль у забезпеченні державою права на правову допомогу.

Зазначене конституційне право належить до основних прав і свобод людини і громадянина, які лежать в основі правового статусу особистості. Разом з тим, право на правову допомогу є гарантією дотримання всіх інших прав і свобод особи. Погоджуємось із тезою В. С. Наливайка, що юридична природа права на правову допомогу містить у своєму нормативному змісті єдність матеріального і процесуального начал, воно може розглядатися як право-гарантія, яке повинно забезпечити належні юридичні умови для послідовної реалізації права й ефективного досягнення громадянами юридичної мети [2, с. 18–19].

У літературі можна зустріти позицію, що потрібно використовувати поняття «право на отримання правової допомоги», а не просто «право на правову допомогу» [3, с. 34; 4, с. 41]. Зокрема Ю. Т. Шрамко вважає, що термін «правова допомога» може означати не тільки суб'єктивне право, а й увесь інститут правової допомоги. Беручи це до уваги, така допомога повинна не лише бути задекларованою можливістю для суб'єкта цього права, а й фактично отримана ним. А «отримання правової допомоги» сприймається не так двозначно й вказує на право окремої людини, яка отримує правову допомогу [4, с. 41]. На нашу думку, пропонувані зміни в законодавстві не є необхідними, так як невід'ємною складовою частиною будь-якого законного права особи є механізм реалізації, а також механізм захисту цього права. Тобто конституційному праву особи на правову допомогу кореспондує ціла система обов'язків органів державної влади та місцевого самоврядування. У протилежному випадку формальне закріплення будь-яких прав особи без наявності відповідного механізму їх реалізації позбавлене будь-якого сенсу.

Щодо сфери суспільних відносин, у яких гарантується право на правову допомогу, то Конституційний Суд України роз'яснив, що таке право стосується не тільки підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного в рамках кримінального провадження, але також поширюється на будь-яких осіб у рамках приватноправових та публічно-адміністративних правовідносин. Іншими словами, конституційне право на захист може бути реалізоване фізичною особою в цивільному, арбітражному, адміністративному і кримінальному судочинстві [5]. Таким чином, конституційне право особи на правову допомогу не обмежується тією чи іншою сферою суспільних відносин. Це право є універсальним, і особа має право на вільний вибір захисника у будь-якій життєвій ситуації. Держава, в свою чергу, зобов'язана забезпечити ефективний механізм реалізації права особи на правову допомогу.

З вищенаведеного слідує, що конституційне право особи на правову допомогу може бути реалізовано, зокрема, в цивільному судочинстві. Конституція є базою для всіх наявних у державі законодавчих та нормативно-правових актів. З огляду на це, в Цивільному процесуальному кодексі України (ЦПК України) закріплено, що особа, яка бере участь у справі, має право на правову допомогу, яка надається адвокатами або іншими фахівцями у галузі права в порядку, встановленому законом (ч. 1 ст. 12). Таким чином, у цивільному процесі України гарантується право на правову допомогу. Разом з цим, як у Конституції України, так і в ЦПК України не наводиться визначення «правової допомоги» та її ознаки.

У контексті наведеного необхідно також проаналізувати позицію Європейського суду з прав людини щодо сутності «права на правову допомогу», а також щодо необхідності гарантування права на правову допомогу в цивільному судочинстві. На думку Суду, це право є передумовою існування та визначальною складовою ширшого за своїм обсягом та значенням права на доступ до суду, гарантованого ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд наголосив на переважному значенні забезпечення належного захисту обвинуваченого. Право кожної особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального злочину, на ефективний адвокатський захист є одним із атрибутів справедливого судового процесу (Комюніке Секретаря Суду щодо Рішення у справі *Ван Гейсегем (Van Geyselghem) проти Бельгії* від 21 січня 1999 р.) [6, с. 56].

Незважаючи на те, що ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод передбачає обов'язок держави гарантувати право на правову допомогу тільки в рамках кримінального процесу, практика Європейського суду з прав людини сформувався таким чином, що держава повинна забезпечити особі право на правову допомогу також у рамках приватноправових відносин. Так, по справі *Ейрі проти Ірландії* 9 жовтня 1979 р. Європейський суд з прав людини

виніс рішення, в якому закріплювався революційний висновок, що ст. 6 Конвенції стосується також цивільних справ [7, с. 276]. Останнє означало, що держава в окремих випадках зобов'язана забезпечити особу безоплатними адвокатськими послугами, оскільки останнє є невід'ємним складовим елементом доступу до правосуддя.

Таким чином, Європейський суд з прав людини розглядає право на правову допомогу як невід'ємну частину права на доступ до правосуддя. Незважаючи на те, що в Конвенції про захист прав людини та основних свобод мова йде про необхідність гарантування правової допомоги особи, щодо якої порушено кримінальне провадження, Європейський суд з прав людини чітко висловився з приводу того, що держава повинна гарантувати це право також і в цивільному процесі.

Актуальним є питання щодо кола суб'єктів, які мають право на одержання правової допомоги. З цього приводу Конституційний Суд України у своєму рішенні від 30 вересня 2009 р. у справі № 1-23/2009 роз'яснив, що ч. 1 ст. 59 поширюється на всіх без винятку фізичних осіб, які територіально перебувають на території України [8]. З останнього випливає, що правом на правову допомогу можуть користуватись не тільки громадяни України, але й іноземці, а також особи без громадянства (апатриди). Іншими словами, право на правову допомогу базується на принципі рівності всіх перед законом, який забороняє будь-яку дискримінацію за тими чи іншими критеріями, зокрема расою, кольором шкіри, політичними чи релігійними переконаннями тощо. Як бачимо, конституційне право на правовий захист не обмежується будь-якими критеріями. Таким чином, у ст. 59 Конституції України право на правову допомогу закріплюється за всіма фізичними особами.

За своєю сутністю правова допомога характеризується багатоманітністю, оскільки може включати в себе судові процеси, претензійну роботу, представництво інтересів перед державними органами, захист інтересів тощо. Як відзначив Конституційний Суд України, вибір форми та суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати. При цьому слід також наголосити, що законодавство України передбачає також повноваження державних органів, функції та завдання яких спрямовані на захист прав та інтересів окремих категорій осіб, наприклад, дітям, сиротам тощо. До вищенаведеного також варто додати, що способи захисту цивільних прав, які можуть бути використаними в цивільному процесі України, передбачені ч. 2 ст. 16 ЦК України [9]. Разом з цим треба підкреслити, що такі способи захисту не є вичерпними і законодавство, як і приватноправові договори, може передбачати також інші.

ЦК України у ст. 2 передбачає таких учасників цивільних правовідносин:

- 1) фізичні особи;
- 2) юридичні особи;
- 3) держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права [9].

Відповідно в цивільному процесі України захист прав та інтересів може здійснюватися особою самостійно, судом, Президентом України, органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим або органами місцевого самоврядування, нотаріусом.

З цього приводу О. Г. Юшкевич розробив власну класифікацію суб'єктів надання правової допомоги:

- 1) службові та посадові особи всіх державних органів, до компетенції яких входить надання правової допомоги (зокрема органи виконавчої влади, прокуратура, нотаріат);

2) службові та посадові особи органів місцевого самоврядування, комунальних спеціалізованих підприємств, установ та закладів, до компетенції яких входить надання правової допомоги;

3) представники громадських організацій та об'єднань громадян, які мають юридичну освіту, діють на підставі ліцензії (зокрема адвокатура);

4) фізичні особи, які мають юридичну освіту, схильні за особистими якостями до надання правових послуг та які мають юридичну освіту, надають правову допомогу на професійній основі за рахунок власних коштів на підставі ліцензії;

5) юридичні особи, які бажають надавати правову допомогу на професійній основі за рахунок власних коштів та залучених коштів, надають їх на підставі ліцензії [10, с. 134].

Таким чином, правова допомога може надаватися різними суб'єктами у всіх сферах суспільного життя. При цьому така правова допомога може надаватися на платній або ж безоплатній основі. Конституційна ідея законодавця полягає в тому, щоб кожна особа мала гарантоване право на правову допомогу. У більшості випадків особа сама може вирішувати, до якого суб'єкта надання правової допомоги їй звертатися і на яких умовах.

Аналізуючи вищенаведене, окремо потрібно зупинитись на ознаках, притаманним правовій допомозі. Останнє обумовлюється тим, що ознаки є системоутворюючими елементами, які у своїй сукупності формують поняття.

З цього питання концептуальним вважаємо висновок В. В. Печерського, який виокремлює такі ознаки правової допомоги:

1) дія на елемент життєдіяльності конкретної фізичної чи юридичної особи несприятливих факторів, що викликають загрозу природного здійснення правового статусу;

2) професійна діяльність юриста, спрямована на розуміння доконфліктної чи конфліктної ситуації, яка склалася і загрожує нормальній реалізації прав і свобод фізичної чи юридичної особи, яка звернулася за допомогою;

3) укладення угоди про надання правової допомоги;

4) співпраця особи, що потребує правової допомоги, з вибраним нею юристом, спрямована на повідомлення її, надання інформації, передачу документів, речових доказів;

5) професійна таємниця як обов'язковий елемент довіри між юристом і особою, що потребує правової допомоги;

6) незалежність юриста від інших фізичних і юридичних осіб;

7) наявність особливих (здебільшого врегульованих законодавством) засобів, прийомів і способів надання юридичної допомоги;

8) неможливість гарантії позитивного результату при наданні правової допомоги [11, с. 34].

Не менш важливими є також напрацювання М. Т. Лоджука з цього питання. Так, у результаті проведеного порівняльного дослідження вчений дійшов висновку, що будь-яка кваліфікована правова допомога має такі ознаки:

1) наявність юридичної освіти в суб'єкта надання такої допомоги;

2) успішна здача цим суб'єктом кваліфікаційного іспиту на право надання такої допомоги;

3) дотримання цим суб'єктом професійних стандартів та етичних норм при наданні такої допомоги;

4) наявність професійного контролю за суб'єктом надання такої допомоги;

5) незалежність суб'єкта надання такої допомоги від впливу третіх осіб;

6) додержання цим суб'єктом принципу конфіденційності при наданні такої допомоги [12, с. 401].

На нашу думку, всі ознаки правової допомоги можна умовно розділити на імперативні та факультативні. Імперативними є ті ознаки, без наявності яких надання послуг не може вважатись правовою допомогою. Факультативними ми вважаємо всі інші ознаки. До імперативних ознак правової допомоги ми відносимо:

- 1) наявність правового змісту та спрямованості в діях суб'єкта надання правової допомоги;
- 2) надання правової допомоги уповноваженою особою (органом);
- 3) надання правової допомоги в порядку, обов'язі та формах, встановлених законом.

Наявність вищенаведених ознак буде свідчити про надання особі правової допомоги. Відсутність хоча б однієї з ознак свідчатиме про відсутність відносин правової допомоги. З цього випливає, що, наприклад, представництво в суді, що здійснюється особою, яка не має юридичної освіти або ж адвокатського посвідчення, у визначених законом випадках, не може вважатися правовою допомогою.

Висновки:

1. Конституційні основи права на правову допомогу є фундаментальними системотворчими положення установчого характеру, що закріплені в Основному законі і є юридичним підґрунтям правотворчості та правозастосування в цивільному судочинстві України.

2. Право на правову допомогу є невід'ємною складовою права на доступ до правосуддя. Незважаючи на те, що в Конвенції про захист прав людини та основних свобод мова йде про необхідність гарантування правової допомоги особи, щодо яких порушено кримінальне провадження, практика Європейського суду з прав людини сформулувала таким чином, що держава повинна гарантувати це право також і в цивільному процесі.

3. Конституційна ідея законодавця полягає в тому, щоб кожна особа мала гарантоване право на правову допомогу. Таким чином, правова допомога гарантується всім без винятку особам, які перебувають на території України. За своєю суттю правова допомога є багатоаспектною — різною за змістом, обсягом та формами. У зв'язку з цим, існує розгалужена мережа суб'єктів надання правової допомоги як з державного, так і з приватного сектору. У більшості випадків особа сама може вирішувати, до якого суб'єкта надання правової допомоги їй звертатися і на яких умовах.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
2. *Наливайко В. С.* Поняття і значення правової допомоги в Україні // Юриспруденція: теорія і практика. 2009. № 2. С. 17–23.
3. *Присяжненко А. М.* Конституційно-правова регламентація права на правову допомогу в Україні, країнах СНД і Балтії // Адвокат. 2010. № 4 (115). С. 30–38.
4. *Шрамко Ю. Т.* Конституційне регулювання інституту безоплатної правової допомоги в країнах СНД та Балтії (порівняльний аналіз) // Віче. 2009. № 3. С. 41–43.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) від 16.11.2000 р. № 13-рп/2000 // Офіційний вісник України. 2000. № 47. Стор. 109. Ст. 2045.

6. Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. 2/1999. К. : Український центр правничих студій, 1999. 512 с.
7. Европейский суд по правам человека. Избранные решения ; в 2 т. / председ. ред. кол. В. А. Туманов. М. : НОРМА, 2001. Т. 1. 742 с.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30.09.2009 р. № 23-рп/2009 // Офіційний вісник України. 2009. № 79. Стор. 62. Ст. 2694.
9. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40. Ст. 356.
10. Юшкевич О. Г. Надання правової допомоги як вид соціальних послуг // Право і безпека. 2009. № 1. С. 129–135.
11. Печерский В. В. Юридическая помощь и юридическая услуга: формирование и сравнение понятий // Юстиция Беларуси. 2005. № 7. С. 32–37.
12. Лоджук М. Т. Ознаки кваліфікованої правової допомоги в юридичній клініці // Актуальні проблеми політики. 2014. Вип. 51. С. 397–407.

Надійшла до редакції 07.11.2016

Артемьева Н. П. Конституционные основы права на правовую помощь в контексте гражданского судопроизводства Украины

Исследуются конституционные основы права на правовую помощь в Украине. Осуществляется анализ положений конституционного законодательства о сущности правовой помощи в гражданском процессе Украины. В результате проведенного анализа сформирован вывод, что конституционные основы права на правовую помощь являются фундаментальными системообразующими положениями учредительного характера, закрепленные в Основном законе и которые являются юридическим основанием правотворчества и правоприменения в гражданском судопроизводстве Украины. Доказано, что право на правовую помощь является неотъемлемой составляющей права на доступ к правосудию. Несмотря на то, что в Конвенции о защите прав человека и основных свобод речь идет о необходимости обеспечения правовой помощи лица, в отношении которых возбуждено уголовное производство, практика Европейского суда по правам человека сформировалась таким образом, что государство должно гарантировать это право также и в гражданском процессе. Конституционная идея законодателя состоит в том, чтобы каждый человек имел гарантированное право на правовую помощь. Таким образом, правовая помощь гарантируется всем без исключения лицам, находящимся на территории Украины. По своей сути правовая помощь является многоаспектной — разной по содержанию, объему и формам. В связи с этим, существует разветвленная сеть субъектов предоставления правовой помощи как из государственного, так и из частного сектора.

Ключевые слова: правовая помощь, гражданский процесс, конституционные основы.

Artemieva, N. P. Constitutional Basic Principles of the Right to Legal Aid within a Context of the Civil Process of Ukraine

The article is devoted to the constitutional basic principles of the right to legal aid in Ukraine. The analysis of the provisions of the constitutional law of the nature of legal aid in civil proceedings Ukraine is conducted. In the result of the investigation the author concludes that the constitutional basis of the right to legal aid are a fundamental backbone provisions of the constituent nature, which are enshrined in the Basic Law and are the legal basis for law-making and enforcement in civil proceedings Ukraine. In the article it is proved that the right to legal aid is an essential component of the right to access to justice. Despite the fact that the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms provides the need of guaranteeing legal aid to a person in the criminal proceedings, the practice of European Court of Human Rights has been formed in such a way that the state shall guarantee this right also in civil proceedings. The constitutional idea of a legislator is that each person has a guaranteed right to legal assistance. Thus, legal aid is guaranteed without exception to every person who is on the territory of Ukraine. In essence, legal aid is multidimensional — different in content, scope and forms. In this regard, there is an extensive network of legal aid subjects both from public and private sector.

Keywords: legal aid, civil procedure, constitutional basic principals.

